

УКРАЇНСЬКА МОВА ГЕТЬМАНСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

Медвідь Н. С.

ВСТУП

Історія української літературної мови XVII–XVIII ст. залишається не досить дослідженою, оскільки писемних пам'яток цього періоду зберіглося порівняно небагато. Надзвичайно цінною є ділова документація гетьманських канцелярій, яка мала значний вплив на формування нової української мови. У ділових текстах широко представлений узус староукраїнської літературної мови та живої на всіх рівнях лінгвальної системи.

Окремих розвідок про мову XVII–XVIII ст. опубліковано небагато. Вагомою є праця В. Передрієнка «Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі», у якій дослідник детально описав стилістичні, лексичні, фонетичні та морфологічні особливості живого мовлення, закріплені в тогочасній писемній практиці. Лексику діаріушів першої половини XVIII ст. детально проаналізував В. Горобець, українську антропонімію в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. – С. Глушик.

Велике значення для вивчення історії української мови мало видання збірок пам'яток, як-от «Ділова і народна мова XVIII ст.», «Лікарські та господарські порадики XVIII ст.», «Приватні листи XVIII ст.», «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.», що містять історичні та лінгвістичні коментарі.

Вивчення пам'яток писемності гетьманських канцелярій є необхідним аспектом комплексного дослідження історії української мови, закономірностей формування та функціонування її фонетичної, лексичної, граматичної підсистем. На думку багатьох мовознавців, XVII–XVIII ст. були важливим періодом у становленні староукраїнської мови та її діалектів. У різноманітних жанрах писемних пам'яток цього часу простежуються характерні народнорозмовні риси, що вплинули на становлення нової української літературної мови.

1. Мовна ситуація в гетьманській державі

Функціонування мови значною мірою зумовлене суспільно-політичним розвитком та моделлю держави. Від цих чинників залежать не лише зміни в мові, а й її існування, адже мова існує доти, доки існує певний етнос. Мова зникає внаслідок втрати державної незалежності, асиміляції панівною нацією в багатомовній державі або внаслідок фізичного винищення народу.

Нерозривність мови і народу підкреслювали В. фон Гумбольдт і Г. Штейнталь: «Мова – це дух, тобто свідомість народу»¹. У ній національна мовна особистість зі специфічною картиною світу зберігає і передає духовні багатства нації, соціальні, культурні, естетичні й інші цінності, прийняті в суспільстві на певному історичному етапі розвитку. Мова здійснює національну ідентифікацію людей.

Питання про співвідношення мови і держави стає актуальним у XVIII ст., коли в Європі почали формуватися перші національні держави й утвердився принцип «одна нація – одна мова – одна держава»². Процеси взаємодії мови та держави визначають мовну політику країни – «сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у державі або на розвиток мовної системи в певному напрямі»³.

Держава стає потужним чинником не лише соціальної, а й мовної інтеграції насамперед, тому провідною тенденцією є формування єдиної мови в державі. Без мови неможливе адекватне функціонування держави, оскільки вся діяльність людини пов'язана зі спілкуванням, опосередкована нею.

На зламі XIX–XX ст. учені (А. Мейє, Ж. Вандрієс, Ф. де Соссьюр, І. Бодуен де Куртене) розглядають мову як відображення суспільної свідомості, як інструмент, що соціалізує і консолідує людство.

І. Франко одним із перших розглядав історію мови у складній системній взаємодії мови й суспільства, мови й історії. Розвиток староукраїнської мови у другій половині XVII ст. дослідник пов'язує із суспільними обставинами: «Якби не різні нещасливі обставини, мова ця була б, без сумніву, ще задовго до 1798 р.

¹ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. Москва : Прогресс, 2000. С. 104.

² Герасимова О. Держава і мова в контексті процесів глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 101.

³ Брицин В. Мовна політика. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. Русанівський та ін. 3-є вид., зі змін. і доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. С. 357.

привела до перемоги чистої народної мови в українській літературі»⁴. Кінець XVIII ст. мислитель назвав її «народною добою», бо в літературі запанувала «жива народна мова».

Є. Тимченко зазначає, що занепад обох типів староукраїнської літературної мови та виникнення мови на національній основі мали пряму історико-культурну залежність.

Досліджуючи мову з погляду політичної історії, М. Мозер зауважує, що екстралінгвістична історія «глибоко відбивається на мові ділових документів Лівобережної України», які варто розглядати «крізь призму соціуму, у якому вони постали»⁵.

О. Ткаченко, розглядаючи мову крізь призму взаємозалежності між мовою і державою, формулює мовно-історичний парадокс: «<...> міцної української державі не пощастило створити, бо не було єдиної національної мови», але «українська національна мова почала розвиватися тоді, коли була знищена вся українська державність (наприкінці XVIII – на початку XIX ст.)»⁶.

Ю. Шевельов відзначає складний, суперечливий, але неспинний рух розмовної мови до державного статусу завдяки функціонуванню гетьманських канцелярій⁷.

Мова козацько-гетьманських канцелярій є відображенням мовної свідомості козацької еліти. Ліквідація автономії Гетьманщини призвела до змосковлення староукраїнської мови, її занепаду⁸.

Староукраїнська мова представлена конфесійним, науковим, епістолярним, публіцистичним та художнім стилями, які порівняно з новою українською літературною мовою «<...> мали значну різницю за жанровими характеристиками через відмирання деяких та утвердження інших жанрів»⁹.

⁴ Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1993. С. 354.

⁵ Мозер М. Мова східноукраїнських грамот і ділових паперів у XVIII ст. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харк. істор.-філолог. тов., 2008. С. 283.

⁶ Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. С. 38.

⁷ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків : Акта, 2002. С. 735.

⁸ Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови в XIV–XVII ст. : мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2015. С. 37.

⁹ Передрієнко В. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Магістеріум : Мовознавчі студії*. Вип. 37. Київ : ВПЦ НАУКМА, 2005. С. 74.

Державна мова має особливу сферу функціонування. Це мова нормативних актів держави, судової влади, органів державної влади та місцевого самоврядування. Державна мова забезпечує комунікацію між органами державної влади й усіма суб'єктами державного управління¹⁰.

На думку Л. Мацько, для утвердження державності мови та розширення сфери її функціонування необхідно залучити комплекс чинників, серед яких провідним є процес становлення українського державного апарату, усіх його гілок (законодавчої, правової, дипломатичної, адміністративної)¹¹.

Ю. Шевельов, досліджуючи історію української мови, наголошував на «регулятивній» функції історичних фактів у мовній долі народу: «Регулятивним фактором у диференційних та інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціальні перетворення і нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів (процесів)»¹².

Складність мовної ситуації XVII–XVIII ст. на українських землях неодноразово підкреслювали дослідники історії мови. Її особливістю було функціонування кількох «різних мов, які належали до абсолютно різних мовних систем, мали різну структуру і відрізнялися як походженням, так і характером використання»¹³.

Митрополит Петро Могила, описуючи тодішню мовну ситуацію, стверджував, що володіння грецькою і церковнослов'янською мовами потрібно Русі (тобто Україні) для релігійних цілей, натомість для політичної діяльності їй необхідні знання не тільки польської мови (оскільки на той час Україна входила до складу Речі

¹⁰ Медвідь Н. Мовна ситуація у Гетьманщині. *UCRAINICA VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 103–2014. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. P. 326.

¹¹ Мацько Л. Державна мова України. Проблеми розвитку і застосування мов в Україні. Київ : Просвіта, 1998. Вип. II. С. 14.

¹² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків : Акта, 2002. С. 195.

¹³ Мазарова С. Уніяцкая царква Беларусі в моўных працэсах канца XVII – першай паловы XIX стогоддзя. *До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя*. Т. 1. Київ ; Львів, 2004. С. 125.

Посполитої), але також латини, оскільки мешканці земель Корони використовували її майже як другу рідну¹⁴.

За словами Г. Грабовича, «польська мова була *lingua franca* багатонаціональної Речі Посполитої, уживалася видатними письменниками (Потієм, Барановичем, Величковським, Прокоповичем та ін.) і значними політичними діячами, наприклад, у документах і листуванні Богдана Хмельницького або Мазепа»¹⁵.

На західноукраїнських землях українська мова вийшла з ужитку до 1648 р., а в офіційному діловодстві використовувалися польська та латинська мови.

У Гетьманщині, що входила до складу Російської імперії і була найбільшою автономною державою за площею та населенням, із власним адміністративно-територіальним поділом, більшість дослідників історії мови визначають мовну ситуацію як диглосну, за якої в суспільстві водночас існують дві мови або дві форми однієї мови з функціональним їх розподілом – слов'яноруська та староукраїнська (проста). Вибір мови визначається комунікативною ситуацією. Диглосія передбачає свідому оцінку мовцями певної мови за шкалою «високий – низький».

Важливе місце в історії мови посідає «проста» літературна мова XVII–VIII ст., яка завершує староукраїнську добу і є перехідним етапом до національної доби. Проте дотепер «проста мова» як цілісне явище майже не вивчалася, що деякою мірою пов'язано з нечіткістю терміна.

«Проста мова» – особливий різновид літературної мови, близький до розмовної, але протиставлявся слов'яноруській мові.

У лінгвістичній літературі поняття «проста мова» визначається сферами вжитку: офіційно-діловою, літописною тощо. Однак цей критерій не підходить для її характеристики, оскільки майже в кожному стилі та жанрі XVII–XVIII ст. можна знайти твори, написані як слов'яноруською, так і «простою» мовами.

Ґрунтовне вивчення «простої мови» започаткував П. Житецький. Учений дослідив велику кількість староукраїнських писемних пам'яток різних стилів і жанрів, назвав основні риси фонетики та граматики, частково проаналізував лексичний склад.

¹⁴ Черевко І. Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI–XVII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2006. С. 27.

¹⁵ Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи. *До історії української літератури*. Київ, 1997. С. 146.

Внутрішню структуру та стилістичну диференціацію «простої мови» досліджували І. Огієнко, М. Петров, В. Перетц. Науковці проаналізовано численні поетичні та драматичні твори, мовні особливості староукраїнської рукописної та друкованої спадщини XV–XVIII ст., мову української ораторсько-проповідницької прози другої половини XVII ст. (І. Галятовський, А. Радивіловський та інші).

Л. Батюк, Ф. Ткач, М. Худаш під час проведення аналізу офіційно-ділових документів і козацьких літописів звертають увагу переважно на лексичний склад.

У сучасній науковій літературі під поняттям «староукраїнська літературна мова XVII–XVIII ст.» розуміють єдність слов'яно-руської та «простої» мов, рідше – літературну мову, що ґрунтується на українській живій мові. Адже в давньоукраїнський період не було єдиної літературної мови, що зумовлено політичною, економічною та культурною роз'єднаністю українських земель.

На думку В. Передрієнка, неоднозначність у розумінні терміна «староукраїнська літературна мова XVII–XVIII ст.» зумовлена тим, що русійним чинником літературного розвитку мови була історично тривала взаємодія двох основ – книжкової та народної¹⁶.

Слов'яноруська мова була продовженням церковнослов'янської мови давньоруської доби. Вона функціонувала в конфесійному, частково художньому стилях, ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій тощо. Слов'яноросійська мова була унормованою і до XVIII ст. не містила народнорозмовних елементів.

«Проста мова» XVI–XVIII ст. (руський діалект) – своєрідне мовне явище, зародження і розвиток якого пов'язані з поширенням в Україні ідей європейського Відродження¹⁷. Порівняно зі слов'яноруською «проста мова» містила значно більше елементів живої мови українського народу. Вона широко використовувалася в діловому, художньому, науковому стилях, літописно-мемуарній,

¹⁶ Передрієнко В. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Магістеріум : Мовознавчі студії*. Київ : ВПЦ НАУКМА, 2005. Вип. 37. С. 71.

¹⁷ Плющ П. До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1962. С. 92.

учительній, полемічній літературі, церковних казаннях тощо¹⁸. «Простою мовою» із церковнослов'янської перекладалися конфесійні пам'ятки – житія святих, легенди, повчальні та святкові слова.

У XVIII ст. «проста мова» наповнила всі сфери життя українського народу, незважаючи на функціонування інших мов. «Цей період став ключовим для розвитку української національної ідентичності»¹⁹.

Незважаючи на свою назву, «проста мова» не збігалася із живою мовою народу, це була книжна мова, у якій поєднувалися елементи церковнослов'янської та давньоруської мов на народній основі із живомовними²⁰. Її фонетична і граматична системи були закріплені у величезній кількості рукописних і друківаних текстів, деякою мірою кодифіковані та зафіксовані у граматиках і словниках того часу. Найбільш повно ознаки фонетико-граматичної будови «простої мови» викладені у «Граматиці» І. Ужевича (1643 р.), а лексичні особливості – у рукописному словнику невідомого автора «Синоніма славеноросская» (середина XVII ст.).

Тривале співіснування двох типів літературної мови зумовлене політичною ситуацією в Україні XVI – XVIII ст. З одного боку, боротьба проти церковної унії, полонізації, латинізації та поява граматик і словників слов'яноноруської мови зміцнюють її авторитет у культурно-освітньому житті українського народу. З іншого боку, активна політична діяльність українського народу проти поневолювачів у визвольних війнах вимагала, щоб книжна мова була зрозумілою простому народу та ґрунтувалася на живій народній основі. Взаємодія між слов'яноноруською і «простою» мовами фіксується граматиками. Поряд з описом слов'яноноруської мови розглядають явища «простої мови» з її народнорозмовними елементами, наприклад, М. Смотрицький у «Грамматіці <...>» (1619 р.) чітко розмежував книжну та живу мови.

Різновиди староукраїнської літературної мови використовувалися в різних жанрах літератури, хоча їх функціонування іноді проявляється у творах одного жанру. Наприклад, Л. Баранович писав церковні проповіді слов'яноноруською мовою, І. Галятовський – «простою».

¹⁸ Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці: Філологія*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 20.

¹⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : збірник документів / упоряд., авт. передм. та комент. В. Горобець ; відп. ред. Л. Дубровіна. Київ : Наукова думка, 1993. С. 12.

²⁰ Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 3.

Наприкінці XVII ст. значно звужується сфера застосування слов'яноруської і «простих» мов, оскільки занепадають полемічна література, шкільна драма, духовні вірші та пісні, учительно-проповідні твори, одописно-панегіричне віршування, твори житійно-повістєвого жанру.

Зближення «простої мови» з народною посилилося у XVIII ст. У жанрах народної творчості, сатиричних і гумористичних творів, лікарських дорадниках переважає говіркова мова. З'являються рукописи й окремі друковані збірки українських народних пісень, прислів'їв та приказок, написані живою мовою. Староукраїнська літературна мова починає замінюватися народнорозмовним варіантом, який був сумішшю різноманітних структурних елементів слов'яноруської та «простої» мов, а також діалектів.

На думку Ю. Шевельова, міграційні рухи породжували «велику строкатість, оскільки серед переселенців були носії всіх можливих українських говірок, як південно-західних, так і північних, а поза тим – білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох інших мов, від татарської до німецької чи литовської. Із взаємодії цих діалектів та мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали південно-східні говори, що їхні прикмети, викшталтувані у другій половині XVI ст. та в XVII ст., назвали тільки незначних змін у XVIII–XIX ст.»²¹.

Поряд зі слов'яноруською та «простою» є народнорозмовна мова у граматиці І. Ужевича та словнику Памви Беринди «Лексиконъ <...>» (1627 р.). Розкриваючи значення слів слов'яноруської мови, Памво Беринда наводить їхні руські відповідники, розрізняючи слова «простої мови» українського та білоруського варіантів та української народнорозмовної мови. Усі згадані різновиди староукраїнської мови знайшли певне продовження в новій українській літературній мові, що виникла на основі народнорозмовного варіанта.

Функціонування «простої мови» характеризується інтенсивним жанрово-стильовим розвитком літературної мови на основі живої народної мови, процесами демократизації та націоналізації української мови, розгалуженими системами лексико-граматичних засобів для відтворення понять побуту, науки, релігії, мистецтва, готує процес переходу до національної української літературної мови.

²¹ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків : Акта, 2002. С. 711.

Збереглася значна кількість середньоукраїнських друкованих пам'яток, здебільшого написаних церковнослов'янською мовою, оскільки більшість із них були богослужбовими книгами. Пам'ятки, написані «простою мовою», поширювалися в рукописах, містять церковнослов'янські, польські, російські та білоруські мовні елементи.

Характерна для середньоукраїнського періоду диглосія в літературному мовленні зберігалася протягом XVIII ст. Обидва типи літературної мови не функціонували в чистому вигляді, за винятком канонічних релігійних текстів. Відбулося взаємопроникнення церковнослов'янської мови в її українському варіанті та «простої мови», змішування обох варіантів літературної мови в релігійних та художніх творах.

Низкою указів Петра I та ухвал Синоду (1720, 1721, 1727, 1728, 1766, 1772, 1775, 1786 рр.) традицію Мелетія Смотрицького в церковній службі та богослужбових книгах замінено російською редакцією церковнослов'янської мови.

Витіснення із церковного вжитку українського варіанта церковнослов'янської мови призвело до зміни мовної орієнтації шкіл та Київської академії, що прискорило русифікацію суспільного життя в Україні.

За часів російського панування паралельно з українською в діловій сфері функціонувала російська мова, яка згодом стала єдиною офіційною.

Місцеві органи влади дотримувалися традиційної канцелярської мови в першій половині XVIII ст., хоча вона була перемежована численними русизмами. У судочинстві й уряді російська адміністрація запровадила російську мову Кодексом 1743 р. («Права, по которым судится малороссийский народ»). Із середини 70-х рр. XVIII ст. українська мова була цілком витіснена із системи державного устрою.

У результаті проведеного аналізу документів можна простежити поступове витіснення української мови з офіційно-ділової сфери.

Наслідком русифікації є поширення у XVIII ст. українсько-російського варіанта літературної мови. У світсько-релігійних жанрах використовувалася суміш церковнослов'янської та російської мов з українізмами (твори Г. Сковороди). Приватні щоденники Я. Марковича (1718–1768 рр.), М. Ханенка (1727–1753 рр.), хоч і містять українізми, але написані російською мовою.

Виникнення гібридного українсько-російського мовлення, зафіксованого в писемних джерелах, пов'язане з мовною політикою в Російській імперії і свідчить про появу суржику. Ставлення до цього явища серед науковців неоднозначне. Одні вважають, що суржик є перехідною ланкою до російськомовності²², інші – що прив'язаність до національних архетипів у сфері національних артефактів сприяла стійкості української основи в суржиковій мові²³.

У другій половині XVIII ст. «проста мова» втратила загальноукраїнський характер, фіксувала розмовну мову в сатирі та гуморі у формі діалогів, пісень. Її єдність у XVIII ст. забезпечувалася однорідністю південно-східного діалекту на території від правобережжя Дніпра до Дінця та від Полтави до Кубані, Криму й Одеси.

Оцінюючи стан староукраїнської мови, науковці зазначають, що багата писемність XVI–XVIII ст. з періоду боротьби проти унії, коли спільні релігійні інтереси об'єднували православних малорусів і православних білорусів в одне тіло, так само не користувалася чистою малоросійською мовою; граматика Мелетія Смотрицького 1618 р. просто узаконювала панування церковнослов'янської мови, принаймні теоретично. Щодо лексики, то в цій писемності також використовувалася особлива суміш, незграбний жаргон, де неорганічно злилися елементи церковнослов'янської, польської та малоруської мов. Найдавніші пам'ятки, написані чистою малоруською мовою, а не отаким язичієм, – це записи народних пісень XVI–XVIII ст., драматичні жартівливі інтермедії початку XVII ст., вірші XVII–XVIII ст.²⁴.

Функції літературної мови в гетьманській державі в різні періоди виконували водночас кілька мов – церковнослов'янська, староукраїнська, латинська, польська, російська, кожна з яких мала свій чітко визначений обсяг. Паралельне функціонування кількох

²² Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 96.

²³ Ставицька Л., Труб В. Суржик: суміш, мова, комунікація. *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*: збірник наукових праць / за заг. ред. Л. Ставицької; Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Пульсари, 2007. С. 31.

²⁴ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. Київ: Друкар, 1922. С. 114.

мов сповільнювало розвиток окремих стилів староукраїнської мови, зокрема ділового.

У XVII–XVIII ст., на думку В. Німчука, на території Східного Полісся водночас функціонували книжна та діалектна мови. Серед політичної та культурної еліти виробилося специфічне літературне койне староукраїнської мови. Законодавчі документи гетьманської доби не лише відображають розвиток і «шліфування» офіційно-ділового спілкування, діловодства, юриспруденції та староукраїнської літературної мови, а й закріплюють народнорозмовні особливості.

П. Гриценко наголошує на взаємодії кількох мовних варіантів у процесі становлення української літературної мови. Результати взаємодії народної мови та її діалектів протягом XVII–XVIII ст. простежуються в універсалах, наказах, протоколах, земських, гродських книгах тощо.

2. Українська урядово-канцелярська мова XVII–XVIII ст.

Мовою гетьманських канцелярій була староукраїнська, яка, на думку І. Матвіяса, «в історії нашого народу відіграла надзвичайно важливу роль. Вона використовувалась для потреб релігії, освіти, науки, нею писалися ділові документи, церковно-публіцистичні полемічні твори, художня література, вона обслуговувала державно-адміністративні і дипломатичні потреби козацько-гетьманської України <...> Староукраїнська літературна мова набула широкого застосування як у рукописному, так і у друкованому (із другої половини XVI ст.) виявах, як у писемній, так і в усній формі»²⁵.

Характеризуючи мовні пріоритети українських гетьманів, І. Фаріон розглядає лінгвосоціум у двох аспектах: 1) лінгвоправовий соціум гетьманських канцелярій, виявлений в утвердженні староукраїнської мови як основної мови провадження справочинства на тлі полілінгвізму самих гетьманів; у правових приписах використовували староукраїнську мову у внутрішніх та міждержавних угодах; 2) лінгво-теоретичний соціум – у творенні та використанні знакової термінології як мовного оформлення для нових суспільно-політичних взаємин, починаючи від традиційного використання хоронімів *Русь*, *Русія*, а відтак новоствореного політоніма *Україна* в документації гетьманів²⁶.

²⁵ Матвіяс І. Варіанти української літературної мови : монографія. Київ : НАУ ГУМ, 1998. С. 116.

²⁶ Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2015. С. 254.

Тож з утворенням гетьманської держави українська мова в ній стала офіційною, а діловодство урядових і полкових установ налічує тисячі документів, написаних українською мовою.

Право староукраїнської мови на функціонування в документах закріплювали 9-й пункт Зборівського трактату (1649 р.), Гадяцька угода (1658 р.), 11-й пункт Корсунських статей (1669 р.): «А занеже народъ рускій не вѣсть иного языка, кромѣ природного, прилежно молить нашъ начальникъ и господинъ, да егда къ намъ возвратятцы послы отъ салтанова величества, грамоты писаны будутъ гетману и ко всему войску казацкому или по руску или по греческу. Послы паки, иже будутъ приходити въ наши страны, да всячески глаголють рускімъ діалектомъ»²⁷.

Руйнівними для української мови стали Коламацькі статті (1687 р.), у яких закладено суспільно-політичну основу для знищення «природженого руского языка» шляхом злиття народів і держав: «народъ малороссійскій всякими мѣри и способи з великороссійскомъ народом соединят и в неразорванное крѣпкое согласіе приводит супружествомъ или иным повеленіем, чтобъ были под одной ихъ царскаго прѣсветлаго величества державою <...>»²⁸.

У результаті проведеного аналізу мови канцелярських документів на підросійських землях 1700–1786 рр. австрійський славіст М. Мозер виділив три етапи її функціонування: 1) до 1722 р. українська ділова мова, сформована в XVI–XVII ст., не зазнала суттєвих змін; 2) у другій часовій фазі (1723–1764 рр.) почалася її поступова русифікація; 3) після 1765 р. у Східній Україні немає документів, які б містили значну кількість українізмів. М. Мозер підсумовує: «Відмирання східноукраїнської канцелярської мови – це певний крок в історії української мови, що його не варто недооцінювати. Допіру цей процес призводить до того, що українська мова на Східній Україні в основному на певний час припиняє функціонування як знаряддя культурної комунікації»²⁹.

²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. Київ ; Львів : НТШ, 2004. С. 381.

²⁸ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / упорядк. Іван Бутич. Київ ; Львів : НТШ, 2002. Кн. I. С. 60.

²⁹ Мозер М. Мова східноукраїнських грамот і ділових паперів у XVIII ст. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харк. істор.-філолог. тов., 2008. С. 302.

Староукраїнська мова жила з так званого «неписаного мовного узусу» як «загальноприйнятого і регулярно відтворюваного вживання»³⁰. Стрижневу роль у цьому процесі, на думку В. Мойсієнка, відіграли писарі і підписки: «Саме вони впроваджували «неписану норму», певні правописні узуси, що згодом ставали взірцями <...> на українських землях Корони. Адже виписи із метричних книг поширювалися по всіх землях держави – Волинське, Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське воєводства»³¹.

Видатна роль у шліфуванні ділового стилю української літературної мови XVII–XVIII ст. і виробленні її узусу, своєрідного койне, що поширювалися через універсали та листи гетьманів на більшій частині української етнічної території, належить гетьманським державним органам.

Ділова документація Гетьманщини була зосереджена в канцеляриях. Питаннями стосунків царського уряду з Лівобережною Україною на різних історичних етапах опікувалися канцелярії при Посольському приказі, при Малоросійській колегії, Канцелярія міністерського правління, Канцелярія малоросійського генерал-губернатора.

Генеральна військова канцелярія видавала важливі укази та розпорядження з питань державного управління, до неї надходили і там зберігалися численні документи про дипломатичні зв'язки із сусідніми країнами, відносини гетьмана з місцевою адміністрацією – полковими та сотенними канцеляріями³².

Поділ України на Лівобережну та Правобережну, воєнні та політичні події, ліквідація Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, численні переміщення архіву призвели до його розпорошення та значних втрат документів.

Нині найбільшим зібранням актів діловодства за кількістю документів є фонд 51 Центрального державного історичного архіву в місті Києві – «Генеральна військова канцелярія». Він налічує 22

³⁰ Мякишев В. Норма в «русской мове» Великого княжества Литовского. *Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство* : збірник наукових статей. Київ, 2007. Кн. 5. С. 318.

³¹ Мойсієнко В. Фонетична система українських польських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. С. 58.

³² Медвідь Н. Урядово-канцелярська мова Гетьманщини. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : збірник наукових праць / редкол. : Ж. Короїз (відп. ред.) та ін. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 279.

584 справи, які охоплюють 1656–1765 рр. Найдавніші документи фонду датуються серединою XVII ст., друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. представлені поодинокими актами через їх втрату внаслідок війн та стихійних лих. Під час пожеж у Новгород-Сіверському, Пирятині, Києві, Чернігові, Переяславі, Глухові, Гадячі, Полтаві згоріли актові книги магістратів і ратуш, акти діловодства полкових і гетьманських канцелярій. Відсутні документи за 1709–1721 рр. Отже, документи фонду охоплюють переважно останні 45 років. Однак у деяких випадках (у чолобитних, слідчих справах, ревізіях тощо) додаються копії актів, універсалів, купчих та інших власницьких актів, датованих більш раннім часом.

Справи цього фонду мають обсяг від двох до тисячі аркушів. Великі справи складаються із самостійних документів (оригіналів і копій) різного змісту та походження. У фонді в розпорошеному вигляді зберігаються документи Генерального військового суду. У цьому ж архіві є окремий фонд 56 – Генеральний військовий суд (4 002 справи за 1708–1786 рр.).

Окремі документи Генеральної військової канцелярії трапляються в кількох інших фондах, як-от: «Колекція документів Київського історичного товариства Археографічної комісії» (Ф. 220), «Колекція документів Київського історичного товариства Нестор-літописця» (Ф. 222), колекції «Серія Б» (Ф. 223). Акти діловодства Генеральної військової канцелярії, які в різний час і з різних причин втрачені з архіву свого фондоутворювача, були опубліковані переважно в часописі «Киевская старина» (1882–1907 рр.).

На території полку полкові канцелярії займалися адміністративними, військовими, судовими та нотаріальними справами. Вони посвідчували договори купівлі-продажу нерухомого майна, заповіти тощо. Діловодством полкової канцелярії керував полковий писар, якому підпорядковувався штат канцеляристів.

Записи в полкових канцеляріях робилися в кількох книгах: у «Книзі декретовій» фіксувалися вхідні та вихідні документи, рішення та постанови; судові позови та протести зареєстровані у «Книзі протестів»; у «Книзі поточних справ» – справи, що розслідувалися, та завершені справи³³.

³³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 227.

Архіви полкових канцелярій другої половини XVII ст. дійшли в розрізних і випадково вцілілих документах, що не дає можливості цілісно описати полкове діловодство.

Акти діловодства кожної полкової канцелярії становлять окремий фонд ЦДІАУК. Проте збережених справ у фондах мало: мінімум – 15, максимум – 411.

Записи полкових канцелярій належать до XVIII ст. (окрім однієї справи Гадацької полкової канцелярії). Проте є роки, за які зберігся один документ, є такі, які не представлені жодним документом. Загалом це випадково вціліли розрізнені акти, більшість із яких датуються кінцем 60-х – початком 80-х рр. XVIII ст. Тому інформаційні можливості документів, зібраних у фондах полкових канцелярій, надто обмежені. Розрізнені папери полкових канцелярій містяться в інших фондах. Частина документів потрапила до рук колекціонерів, частина – до сімейних архівів. Мотижинський архів роду Сулимів свого часу доповнився офіційними паперами Переяславської полкової канцелярії (1653–1770 рр.) – усього 32 документи: універсали, купчі акти, рішення Генеральної військової канцелярії, відомості, грамоти, скарги, тестаменти, уривки Генерального слідства 1729–1731 рр.

Сотенну канцелярію, яка документувала адміністративні, військові та судові справи в сотні, очолював писар, який мав у штаті помічників-підписків.

У ЦДІАУК зберігаються документи 87 сотенних канцелярій, зосереджені в 90 фондах. Загальна кількість одиниць зберігання – 801 справа. Збережені документи сотенних канцелярій охоплюють період із 1704 р. по 1781 р., хоча більшість їх належать до середини і другої половини XVIII ст.

Міським діловодством при міському уряді займався писар магістратський (ратушний, міський). Міста Лівобережжя поділялися на магістратські (Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Короп, Мена), що користувалися магдебурзьким правом, правом самоуправління, та ратушні (залежали від старшинської адміністрації).

Інформації про міських писарів небагато, оскільки їхні прізвища та підписи містяться в окремих вихідних документах – купчих записах, виписах із міських актових книг: «Семен Федорович писар глуховской рукой» (ЦДІАУК, ф. 133, оп. 1, спр. 148), «Печатар сего выписа с книг мѣских сосеницких Никон Алексеевич писар

м'єский сосниницкий рукою» (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, відділ рукописів, I, 50463, Лаз. 3), «Петро Демян-нович Уманец писар глуховский рукою власною» (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 50498, Лаз. 3), «Петро Григориєвич писар м'єский кролевецкий рука власна» (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 50480, Лаз. 3), «Григорий Иванович Яхимович м'єский черниговский писар» (ЦДІАУК, ф. 137, оп. 1, спр. 5), «Леонтий Клищенко писар м'єский батуринский», «Корикговал с книгами Матвей Вишенский м'єский батуринський писар» (ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, спр. 205), «Федор Федорович Подлеский писар м'єский стародубовский» (ЦДІАУК, ф. 133, оп. 1, спр. 185) та інші.

В актових книгах робилися записи судових процесів, ухвал щодо адміністративних питань, купівлі-продажу земельних володінь та нерухомого майна, договорів, мирових, дарчих, особистих заповітів (тестаментів), свідчень, результатів розслідування, рішень Генерального військового суду, що стосувалися справ міста та його жителів.

У малих містах справи вносилися до однієї книги, у великих – до двох: «Вічисті справи» (заповіти, дарчі записи, акти відчуження нерухомого майна тощо) і «Справи поточні» (судові слідства). Композиційна структура основних форм актів міських книг різних міст Лівобережжя подібна. Адже писарі дотримувалися загально-прийнятих зразків складання документів, які вміщені в канцелярському довіднику «Книга глаголемая листовня»³⁴.

Тож українська урядово-канцелярська мова функціонувала у внутрішньому й зовнішньому офіційному спілкуванні й охоплювала сфери суспільно-політичного, суспільно-економічного життя народу, правових відносин, державного управління, суду, ділових стосунків тощо.

Досліджуючи мову у взаємозв'язку з політичною історією, М. Мозер відзначав, що екстралінгвістична історія батуринсько-глухівського періоду «глибоко відбивається на мові ділових документів Лівобережної України», які варто розглядати «крізь призму соціуму, в якому вони постали»³⁵.

За час гетьманування Д. Многогрішного, І. Мазепи, П. Полуботка, К. Розумовського північне Лівобережжя, зокрема території

³⁴ Старинный малорусский письменник «Книга глаголемая листовня» / предисл. Б. Гринченко. Чернигов, 1901. С. 12.

³⁵ Мозер М. Мова східноукраїнських грамот і ділових паперів у XVIII ст. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харк. Істор.-філолог. тов., 2008. С. 283.

Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків із гетьманськими резиденціями в Батурині та Глухові, стало центром не лише політичного, а й культурного життя українства.

Зважаючи на це, відзначимо, що в дослідженні історії розвитку української мови велике значення мають писемні пам'ятки цього періоду й території.

На думку Ю. Шевельова, «мова літератури в Гетьманщині XVII–XVIII ст., постільки вона спиралась на усну мову, відбивала насамперед українські північно-східні говірки. Причини цього ясні з першого погляду: культурні центри Гетьманщини – Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, ба й Київ лежали на терені цих говірок. Зрештою? й суто кількісно ці говірки були мовою більшості населення»³⁶.

У листопаді 1708 р. Глухів стає столицею гетьманської та Лівобережної України, резиденцією гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського, місцем розташування першої Малоросійської колегії (1722–1727 рр.), правління «Гетьманського уряду» (1734–1750 рр.) і другої Малоросійської колегії (1764–1782 рр.).

Із глухівським періодом (1708–1782 рр.) пов'язані державницькі змагання українців за збереження своїх прав, обговорення статей Конституції П. Орлика, проведення кодифікації українського законодавства, поділ адміністративної та судової влад, початок відродження, розвиток і завершення формування української національної ідеології та національно-визвольного руху.

Ю. Шевельов відзначає складну, суперечливу, але неспинну ходу «говірної мови» до державного статусу, що має під собою суспільно-політичне підґрунтя: «<...> переорієнтація української літературної мови із чернігівської основи на полтавську припадає приблизно на час 1786–1805 рр. Причин її, мабуть, треба шукати в піднесенні Полтави й пізніше Харкова як культурних центрів при одночасному занепаді старих центрів на Чернігівщині»³⁷.

Ділові документи давньоукраїнської літературної мови були об'єктом численних лінгвістичних студій, присвячених дослідженню фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей пам'яток, проблемам історичної діалектології та ділової стилістики

³⁶ Шевельов Ю. Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови: Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті Зенона Кузеля. Париж ; Нью-Йорк, 1961. С. 3.

³⁷ Ibid. С. 5.

(Л. Коломієць, В. Німчук, М. Пещак, В. Русанівський, В. Ярошенко, А. Яцимірський та інші)³⁸.

Питанням розвитку стилю ділових документів XIV–XVIII ст. присвячені праці В. Горобця, Л. Гумецької, М. Жовтобрюха, У. Єдлінської, В. Передрієнка, М. Пещак, В. Русанівського й інших.

Мові актів Бориспільського міського уряду XVII ст. присвятив низку статей М. Жовтобрюх, стародубських актів XVII ст. – Ф. Непийвода, лексику Полтавських актів XVII – першої половини XVIII ст., специфіку ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя дослідила І. Чепіга.

Генетичний аналіз лексем кримінально-процесуального права канцелярської документації XVIII ст. здійснено В. Горобцем. Мову східноукраїнських грамот і ділових паперів XVIII ст. описав М. Мозер; А. Майборода розглянув мову універсалу гетьмана Запорізького І. Самойловича в руслі проблеми формування української національної мови, констатує наявність фонетичних і морфологічних діалектизмів у староукраїнській мові.

Не досить дослідженим і актуальним залишається питання розвитку української мови в тісному взаємозв'язку з історією Гетьманщини.

Пам'ятки Лівобережної Гетьманщини, представлені переважно діловою документацією, репрезентують мовні особливості української літературно-писемної практики та діалектного мовлення XVII–XVIII ст.

Урядово-канцелярські документи фіксують живе мовлення численних представників різних територіальних говірок та різних соціальних верств і груп (селян, козаків, міщан, старшини), дають матеріал для хронологічно послідовного дослідження мовної системи, її розвитку й еволюції офіційно-ділового стилю.

Мова і стиль актів засвідчують усталеність у діловодстві, що підтверджується використанням однотипних початків і кінцівок, фахових термінів і зворотів, дотримання зразків правових кодексів тощо.

Серед законодавчих актів XVII–XVIII ст. на особливу увагу заслуговують такі пам'ятки, як «Договори і постанови прав і вольностей військових <...>», підписані між П. Орликом і

³⁸ Медвідь Н. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»*. 2013. С. 99.

запорозькою старшиною в 1710 р., або Конституція Пилипа Орлика, універсали, накази й інші документи українських гетьманів Д. Многогрішного, І. Мазепи, П. Полуботка, а також універсали, інструкції, накази полковників і козацької старшини, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду тощо. Вони «відбивають мовлення української політичної еліти» цього часу³⁹. Писарями та канцеляристами зазвичай були місцеві жителі, що мали вищу освіту, зокрема й випускники Києво-Могилянської академії.

Писар судової канцелярії Генерального військового суду мав добре знати канцелярську справу, діловодство, юриспруденцію, у разі відсутності судді виконував його обов'язки. Діяльність суду писар фіксував у «Книгах судових войсковых енеральных». Документи з канцелярії виходили у вигляді «виписів» із книг, декретів, актів, судових записів тощо.

Законодавчі документи державно-правових установ ілюструють розвиток офіційно-ділового спілкування, діловодства, юриспруденції XVII–XVIII ст.

Основу офіційно-ділового стилю староукраїнської мови становлять універсали та накази. Тексти цих пам'яток характеризуються великою кількістю притаманних офіційно-діловому стилю мовних формул і спеціалізованих лексем, часто іншомовного походження, що пояснюється прагненням до дотримання європейських норм ведення документів, а також потребою компенсації необхідних стилетвірних засобів, відсутніх у тогочасному діловому спілкуванні⁴⁰: «договорили и постановили з ясневелмож/нымъ гетманомъ при елекційею велможности таковое право»⁴¹; «ратним людемъ до вѣдомости доносим»⁴²; «чернѣ и всякого стану и кондиціи обывателямъ»⁴³.

³⁹ Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових <...>» 1710 р. з погляду історії української мови». *«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) /* упорядн. : М. Трофимук, Т. Чухліб ; відп. ред. В. Смолій. Львів : Світ, 2011. С. 27.

⁴⁰ Гриценко П. Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових <...>». *«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) /* упорядн. : М. Трофимук, Т. Чухліб ; відп. ред. В. Смолій. Львів : Світ, 2011. С. 70.

⁴¹ Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упорядн. : І. Бутич, В. Ринсевич. Київ ; Львів : НТШ, 2006. Ч. П. С. 775.

⁴² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. Київ ; Львів : НТШ, 2004. С. 851.

У Генеральній військовій канцелярії Івана Мазепи служили жителі тодішньої гетьманської столиці – міста Батурина, корінні мешканці і ті, хто приїхав з інших регіонів України. Живомовне середовище мало значний вплив на осіб із гетьманського оточення. За мапами українських діалектологів, Батурин розташований на теренах поширення лівобережнополіських говірок північного наріччя української мови. Іноді на цій території відзначають нашарування говорів південно-східного наріччя української мови.

Документалістика XVII–XVIII ст., пов'язана зі сферою діяльності місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів, репрезентована актовими книгами сотенних канцелярій і міських ратуш Лівобережної України.

Дотепер не збереглося жодного повного комплексу документів канцелярій місцевих установ Лівобережної України, а лише окремі актові книги та розрізнені документи, а саме: «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг.», «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г.», «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)» тощо.

Значні за обсягом, різноманітні за змістом та своєрідні за жанром актові книги є важливими пам'ятками ділового письма. Записи в них велися українською мовою. Значна частина документів актових книг має досить добре виражений народно-розмовний характер, тобто містить елементи розмовного стилю: «Мы теды, урядь хотячи о томъ сина его, Грицкового а Палажчиного мужа, допросити, лечь онии, не вѣдома, куди с конми утюкъ»⁴⁴, оскільки канцеляристи й писарі повинні були якомога точніше протоколювати свідчення старшини, міщан, селян.

Актову книгу кожного міста писали писарі, які були корінними жителями, це дає можливість простежити діалектні особливості мови. Тексти актових книг відображають мову в її зв'язку із суспільно-політичним, соціально-економічним життям населення Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків на півночі

⁴³ Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / упоряд. В. Ринсевич. Київ : НТШ, 2008. С. 71.

⁴⁴ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В. Передрієнко ; відп. ред. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1976. С. 82.

Лівобережної України, тобто сучасної території східнополіського говору північного наріччя української мови.

Окрім пам'яток офіційно-ділового стилю, цінним для лінгвістичних спостережень є й епістолярні твори, зокрема офіційні й іменні листи сотників, полковників і гетьманів. Вони є зразками не лише епістолярного, а й офіційно-ділового стилю, оскільки основне їхнє призначення – регулювання ділових відносин мовців державно-правової сфери. Вони характеризуються послідовністю, стислістю й точністю викладу фактів, високою стандартизацією значної частини висловів, суворою регламентацією й емоційно-експресивною нейтральністю тексту. Саме ці ознаки є головними для офіційно-ділового стилю⁴⁵.

Збірник матеріалів сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст.» містить офіційні листи сотників Батуринської, Коропської, Новомлинської сотенних канцелярій Ніжинського полку, Новгородківської сотенної канцелярії Стародубського полку та Роїської сотенної канцелярії Чернігівського полку до генерального військового судді або гетьмана у справах сотенного уряду. Самі автори часто кваліфікують ці листи як «доношение», «извѣстие». На особливу увагу заслуговують також офіційні листи гетьманів, зокрема листи Д. Многогрішного й офіційні листи П. Полуботка до фельдмаршала О. Меншикова, листи генеральної старшини і полковників.

Характерною особливістю пам'яток досліджуваного періоду є те, що в текстах водночас зафіксовано літературно-писемну норму та східнополіські діалектні особливості, що є надзвичайно цінним для подальших лінгвістичних досліджень. Адже «<...> в XIX–XX ст. північні говірки поволі відступали і відступають перед південно-східними, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літературну мову, хоч і не такий великий, як на початку XIX ст., мав тривалий характер. <...> своєю сталістю і послідовністю чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови»⁴⁶.

Складність прочитання українських рукописних документів XVII–XVIII ст. полягає у графічному зображенні тексту особливим

⁴⁵ Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилістика української мови : підручник / за ред. Л. Мацько. Київ : Вища школа, 2003. С. 257.

⁴⁶ Шевельов Ю. Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови: Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті Зенона Кузеля. Париж ; Нью-Йорк, 1961. С. 14.

типом письма – скорописом. Від уставу та напівуставу скоропис відрізняється великою кількістю варіантів зображення літер, що склалися залежно від місцевих традицій у письмі.

Скоропис II половини XVII ст. характеризується збільшенням кількості виносних літер та скорочень, різноманітністю форм і почерків, а також мав такі особливості: а) наявність майже для кожної літери кількох типових графем, різноманітних за формою; б) наявність однакових графем у письмі різних канцелярій та місцевостей, що свідчить про спільні закономірності в розвитку українського скоропису; в) наявність специфічних графем, властивих письму документів окремих місцевостей, що свідчить про існування і дотримання певних графічних традицій у письмі; г) відповідність між специфікою рядкових і виносних графем і особливістю їх написання; ґ) наявність з'єднаних написань рядкових графем та виносних із рядковими; д) збіг в однаковому написанні варіантів зображення різних графем кількох літер; е) уживання графем для числових позначень.

Виносними були приголосні літери або літеросполучення, написані над рядком, хоча вони входять у слово, що стоїть у рядку. Вони прискорюють письмо та ведуть до економії паперу. Окремі літери виносились у надрядок у словах широкого вжитку, в іменах, назвах та підписах. Над скороченими словами ставилося титло, після – двокрапка.

Вивчення рукописів, еволюції і змін графічних форм письма може бути повним у тісному зв'язку з палеографією, дипломатикою, з дослідженням суспільного життя народу, творця писемних пам'яток.

В. Панашенко відзначає: «Аналізуючи різні рукописи, пересвідчуємося, що писарі були знавцями своєї справи, писали не лише розбірливо й красиво, а навіть художньо. Щоб досягти такого удосконалення в каліграфії, потрібні були певні навички, вироблені належною підготовкою <...> Писарі однієї школи писали графічно однаково, <...> однаковими начерками літер. Проте в почерку кожного було дещо особисте»⁴⁷.

Письмо Чернігова та навколишніх місцевостей представлено в численних документах, як-от: виписи із книг Чернігівської ратуші, більшість яких виконана міським писарем Ємелянном Івановичем

⁴⁷ Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). Київ : Наукова думка, 1974. С. 24.

Яхимовичом; купчі, мінові, заставні і дарчі записи; акти про встановлення меж земельних володінь; універсали, декрети та листи чернігівських полковників – Івана Шохова, Василя Бурковського, Якова Лизогуба й інших; виписи із книг Чернігівського полку; монастирські ділові папери – листи, грамоти архієпископів і архімандритів – Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського й інших. Усього понад 150 одиниць.

Загальний вигляд чернігівського письма досить різноманітний. Тут наявні зразки типового київського письма першої половини XVII ст. – округле, надто дрібне, майже бісерне, але досить розбірливе і чітке, часто майже художнє, парадне. У чернігівському письмі такого стилю майже відсутні надмірно витягнуті і закручені кінці окремих графем, спостерігається помірне вживання виносних літер. Саме такий стиль письма найбільш властивий Чернігову і навколишнім місцевостям. Таким письмом виконана більшість документів міських установ, монастирів, порівняно менше документів полкової канцелярії. Інший стиль чернігівського письма майже протилежний – літери видовжені, кожна графема ніби вимальована у слові і дещо подібна до півустановної. Таке письмо властиве значній кількості монастирських документів і частково документам полкової канцелярії. Що стосується графічного складу, чернігівське письмо зберігає майже всі типові графеми українського скоропису другої половини XVII ст.

Письмо Стародубщини простежується також на розрізних документах і виписках із книг Стародубської ратуші, купчих записах, універсалах стародубських полковників Петра Рославця, Григорія Карповича, Михайла Миклашевського й інших. Тут існувало таке ж письмо, як і на всій території Лівобережної України, тому стародубські рукописи зберігають графічну основу українського скоропису того часу. Проте загальний вигляд письма має свою специфіку, відрізняється від письма сусідніх територій, зокрема Чернігівщини. Стародубський полк охоплював як українські поселення, так і суміжні з ними російські та білоруські. Національний склад населення Стародубщини другої половини XVII ст. був неоднорідний, він змінювався під впливом історичних обставин. Ці зміни відображено і в письмі: спостерігаються впливи російського та білоруського письма.

Скоропис документів, написаних у Батурині, Конотопі, Сосниці, загальним стилем дуже подібний до письма, властивого Стародубщині. Переважають почерки зі значними розчерками і

потовщеннями окремих елементів графем за збереження в одних випадках округлих форм, в інших – видовжених та звужених. Характерні значна кількість виносних графем, численне з'єднання графем у слові.

Дещо відрізняється від попереднього скоропис документів Глухова, Кролевця, що частково наслідують традиції стилів Чернігівщини, Стародубщини і Батурина. Більш охайне, чітке, без особливих розчерків письмо Ніжина. Серед багатьох документів – виписи із книг Ніжинської ратуші, листи ніжинських жителів, купчі записи, універсали, листи, накази ніжинських полковників Григорія Гуляницького, Василя Золотаренка, Пилипа Уманця й інших, листи ніжинського протопопа Симеона Адамовича.

Письмо документів Прилук, особливо виписів із книг Прилуцької ратуші, купчих, дарчих записів та інших відзначається також своєрідним стилем. Письмо здебільшого округле, стисле, літери нерівні, надто витягнуті кінці окремих графем майже відсутні, виносних графем небагато, відстань між рядками порівняно невелика – два-три корпуси літери. Письмо полкових документів – листи прилуцьких полковників Федора Терещенка, Лазаря Горленка, Івана Строженка й інших – наслідують традиції скоропису Генеральної військової канцелярії.

Документи Генеральної військової канцелярії, полкових, сотенних, судових канцелярій, міських ратуш, монастирів відображають графічні особливості місцевих традицій письма.

Значні за обсягом, різноманітні за змістом та своєрідні за жанром актові книги є важливими пам'ятками ділового письма. Записи в них велися українською мовою. Актову книгу кожного міста складали писарі, які були корінними жителями, це дає можливість простежити діалектні особливості мови. Документи мали велике значення в поширенні та становленні ділового стилю української мови на народнорозмовній основі, у них фіксувалися різні питання повсякденного життя.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що більшість дослідників історії мови мовну ситуацію в Гетьманщині визначають як диглосну, за якої в суспільстві водночас існують дві мови або дві форми однієї мови з функціональним їх розподілом – слов'яно-руська та староукраїнська («проста»). Вибір мови визначає комунікативна ситуація. «Проста мова» – особливий різновид

літературної мови, наближений до мови говірної, який протиставлявся мові слов'яноруській, широко вживається в діловодстві, вбираючи риси місцевих говірок.

Українська мова стала офіційною мовою Гетьманщини, нею складалися різноманітні офіційні папери. Тому важлива роль у шлифуванні ділового стилю української мови і виробленні її узусу, своєрідного койне, що поширювалися через універсали та листи гетьманів на більшій частині української етнічної території, належить гетьманським державним органам.

Тексти урядово-канцелярських документів XVII–XVIII ст. характеризуються великою кількістю притаманних офіційно-діловому стилю мовних формул і спеціалізованих лексем, часто іншомовного походження, що пояснюється прагненням дотримання європейських норм ведення документів, а також потребою компенсації необхідних стилетвірних засобів, відсутніх у тогочасному діловому спілкуванні.

Значна частина документів актових книг має досить добре виражений народнорозмовний характер, містить елементи розмовного стилю, оскільки канцеляристи й писарі повинні були якомога точніше протоколювати свідчення старшини, міщан, селян.

Урядово-канцелярські документи XVII–XVIII ст. фіксують живе мовлення численних представників різних територіальних говірок та різних соціальних верств населення, дають матеріал для дослідження мовної системи й еволюції офіційно-ділового стилю.

АНОТАЦІЯ

Ділові документи канцелярій Гетьманщини мали досить значний вплив на формування нової української мови, тому є цінними пам'ятками української літературної мови XVII–XVIII століть. У текстах урядово-канцелярських документів широко представлений узус староукраїнської мови та живої на всіх рівнях лінгвальної системи. У дослідженні схарактеризовано мовну ситуацію в Гетьманщині, визначено особливості функціонування української урядово-канцелярської мови. Визначено історичне значення «простої мови» у процесі переходу до національної доби. У науковій розвідці акцентується увага на значенні глухівського періоду в історії української мови зазначених часів. Здійснено аналіз наукового досвіду історико-текстологічного вивчення пам'яток ділової писемності. Окреслено основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII століть.

Література

1. Брицин В. Мовна політика. *Українська мова: енциклопедія* / редкол. : В. Русанівський та ін. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. С. 357–361.
2. Герасимова О. Держава і мова в контексті процесів глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 99–104.
3. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи. До історії української літератури. Київ : Основи, 1997. С. 146–147.
4. Гриценко П. Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових <...>». *«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)* / відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 61–73.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. Москва : Прогресс, 2000. 398 с.
6. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / упоряд., авт. передм. та комент. В. Горобець; відп. ред. Л. Дубровіна. Київ : Наукова думка, 1993. 392 с.
7. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В. Пердrienко; відп. ред. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1976. 416 с.
8. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 348 с.
9. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці: Філологія*; упоряд., вступ. стаття і прим. Л. Масенко. Київ : Наукова думка, 1987. С. 20–138.
10. Мазарова С. Уніяцкая царква Беларусі в моўных працэсах канца XVII – першай паловы XIX стогоддзя. *До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя*. Київ ; Львів, 2004. Т. 1. С. 125–141.
11. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації*. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 96–131.
12. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови : монографія. Київ : НАУ ІУМ, 1998. 162 с.
13. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 3–22.
14. Мацько Л. Державна мова України. *Проблеми розвитку і застосування мов в Україні*. Київ : Просвіта, 1998. Вип. II. С. 14–20.

15. Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилїстика української мови : підручник / за ред. Л. Мацько. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.
16. Медвідь Н. Мовна ситуація у Гетьманщині. *UCRAINICA VI. Současna ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 103–2014. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. P. 326–330.
17. Медвідь Н. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. Серія «Філологічні науки». 2013. С. 99–104.
18. Медвідь Н. Урядово-канцелярська мова Гетьманщини. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : збірник наукових праць / редкол. : Ж. Короїз (відп. ред.) та ін. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 279–284.
19. Мозер М. Мова східноукраїнських грамот і ділових паперів у XVIII ст. *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакулєнка. Харків : Харк. Істор.-філолог. тов., 2008. С. 280–302.
20. Мойсїєнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
21. Мякишев В. Норма в «русской мове» Великого княжества Литовського. *Матеріали VI Міжнародного конгресу українїстів. Мовознавство* : збірник наукових статей. Київ, 2007. Кн. 5. С. 315–328.
22. Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових <...>» 1710 р. з погляду історії української мови. *«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)* / упорядн. : М. Трофимук, Т. Чухліб ; відп. ред. В. Смолій. Львів : Світ, 2011. С. 27–60.
23. Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). Київ : Наукова думка, 1974. 112 с.
24. Передрієнко В. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Магістеріум: Мовознавчі студії*. Київ : ВПЦ НаУКМА, 2005. Вип. 37. С. 71–74.
25. Плющ П. До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1962. С. 92–96.
26. Ставицька Л., Труб В. Суржик: суміш, мова, комунікація. *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти* : збірник наукових праць / за заг. ред. Л. Ставицької ; Ін-т укр. мови НАН України. Київ : Пульсари, 2007. С. 31–120.

27. Старинный малорусский письменник «Книга глаголемая листовня» / предисл. Б. Гринченко. Чернигов, 1901. 184 с.
28. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.
29. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / упорядк. Іван Бутич. Київ ; Львів : НТШ, 2002. Кн. I. 757 с.
30. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ ; Львів : НТШ, 2006. Ч. II. 799 с.
31. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / упоряд. В. Ринсевич. Київ : НТШ, 2008. 721 с.
32. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. Київ ; Львів : НТШ, 2004. 1085 с.
33. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2015. 656 с.
34. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1993. С. 342–372.
35. Червко І. Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI–XVII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2006. 226 с.
36. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. Київ : Друкар, 1922. 188 с.
37. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакулєнка, А. Даниленка. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
38. Шевельов Ю. Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови: Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті Зенона Кузелі. Париж ; Нью-Йорк, 1961. 15 с.

Information about the author:

Medvid Nataliia Serhiyivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department

of Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

24, Kyievo-Moskovska street, Hlukhiv, Sumy region, 41400, Ukraine